

Nijolė ČEPIENĖ
Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

VOKIŠKOS KILMĖS NAMŲ APYVOKOS DAIKTŲ PAVADINIMAI F. W. HAACKO, P. RUGIO IR K. G. MILKAUS ŽODYNUOSE

Rytų Prūsijos filologas Friederichas Wilhelmas Haackas¹ pirmąjį lietuvių-vokiečių ir vokiečių-lietuvių kalbų nedidelės apimties žodyną sudarė „Naujojo testamento“ ir psalmyno pagrindu, todėl germanizmų jame nedaug. Žymiai didesnis yra Pilypo Ruigio² žodynas, kurio lietuviškajai daliai medžiaga imta iš jo pirmtako Ernesto Dicelijaus palikimo, F. W. Haacko, Konstantino Sirvydo žodynų ir iš gyvosios kalbos, o vokiškoji dalis parengta Christiano Eberhardo Weismanno lotynų-vokiečių ir vokiečių-lotynų kalbų žodyno³ pagrindu. Germanizmų šiame žodyne yra daugiau, ypač gausu įvairių darbo įrankių, namų apyvokos daiktų pavadinimų. Kristijono Gotlibo Milkaus⁴ žodyne (jis rėmėsi P. Ruigio žodynu, bet išplėtė jį ir papildė Jokūbo Brodovskio žodyno pavyzdžiais) plačiau paaiškintos reikšmės, pateikta daugiau vedinių, sakinių, ypač priežodžių. Daugiausia germanizmų yra visų šių žodynų vokiečių-lietuvių kalbų dalyse.

Minėtų žodynų germanizmus suskirsčius į temines grupes, paaiškėjo, kad daugiausia esama darbo įrankių, padargų, prietaisų, įtaisų bei jų dalių, namų apyvokos daiktų, pastatų bei jų dalių⁵, asmenų profesijų, pareigų, užsiėmimų pavadinimų.

Šiame straipsnyje aptariami 45 vokiškosios kilmės namų apyvokos daiktų pavadinimai, išrinkti iš kalbamų žodynų. Visi pateikti namų apyvokos daiktų pavadinimai yra P. Ruigio ir K. G. Milkaus žodynuose ir tik trys – F. W. Haacko žodyne (*krąga, lampa, žakas*). Beveik visus šios grupės germanizmus randame Kazio Alminauskio knygoje „Die Germanismen des Litauischen“, išskyrus šiuos: *klyderberštė, -is, pyrpanė (fyrpanė), vindas*. Dauguma minėtų žodynų germanizmų pasi-

¹ *Vocabularium Lithvanico-Germanicum, et Germanico-Lithvanicum...* Ausgefertiget von Friederich Wilhelm H a a c k... zur Zeit Docente im Litthauischen Seminario zu Halle, Halle [1730].

² *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon...* von Philipp R u h i g..., Königsberg...1747.

³ W e i s m a n n Ch. E. *Lexicon bipartitum latino-germanicum et germanico-latinum*, Stuttgart, 1741.

⁴ *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch...* von Christian Gottlieb Mielcke..., Königsberg, 1800.

⁵ Pastatų bei jų dalių pavadinimus žr. Č e p i e n ė N. Germanizmai XVII a. Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičių tarmėje (remiantis „Lexicon Lithuanicum“). – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 30, 1993, 37–46.

skolinti iš Prūsijos vokiečių (toliau Pr. v.) tarmių: *bėkis* „dubuo, praustuvė“ < Pr. v. *bēk* „t. p.“; *dēršlakas* „kiaurasamtis; koštuvas; įrankis skylei išmušti“ < Pr. v. *dēršlax* „t. p.“; *krāgas*, -a „ąsotis; puodelis; taurė“ < Pr. v. *krog* „t. p.“; *legerė*, *lėgėrė*, *legėris* „maža statinaitė“ < Pr. v. *lēgel* „t. p.“, *liktis* „žvakė“ < Pr. v. *licht* „t. p.“; *mėzeris* „grūstuvė“ < Pr. v. *mēser* „t. p.“; *purvelis* „sugruzdintas audeklas ugniai įskelti“ < Pr. v. *Pulver* „t. p.“; *spinda*, *spinta*, „spinta“ < Pr. v. *spind* „t. p.“.

Rytų Prūsijos žodynuose šalia daugelio skolinių iš vokiečių kalbos randama sinonimų. Vadinasi, germanizmai būdavo vartojami ne tik nežinomiems daiktams pavadinti, bet dažnai ir šalia savo žodžio atsirasdavo skolinys, sinonimas; jis kartais net pakeisdavo savą žodį. Daug tokių sinonimų užrašyta P. Ruigio ir K. G. Milkaus žodynuose. Čia pateikiami jų žodynuose užfiksuoti vokiškos kilmės namų apyvokos daiktų pavadinimai ir šalia jų esantys sinonimai:

- bėkis* – *praustuvė*, *praustūvis*, *mazgotuvė* (R II 54, MŽ II 72);
- blāsas* – *rykas*, *bačkà*, *bōsas* (R II 134, MŽ II 176), *kubilas* (MŽ II 176);
- cāpas* – *vāgis*, *vóbė* (R II 409; MŽ II 551);
- dēršlakas* – *káltas*, *koštuvis* (R II 107, MŽ II 140);
- kārbas* – *rentlazdis*, *rentlazdė*, *rántas* (R II 222, MŽ II 295);
- klyderberštė* – *šepetys drabužių šveičiamas* (R II 225, MŽ II 300), *klyderberštis* (R II 221);
- klucus*, *klocus* – *kaladà* (MŽ II 103, R II 78), *kulbė* (R II 226, MŽ II 302);
- krāgas* – *rykas*, *indas* (R II 162, MŽ II 215), *kružikas* (R II 233, MŽ II 311);
- kūcus* – *kurėlus*, *kurelis*, *strampas* (R II 228), *vėzdas*, *stripinys* (MŽ II 304);
- kurbas* – *pintinis*, *pintinė* (R II 229, MŽ II 306);
- liktis* – *žvakė*, *žiburys* (R II 244, MŽ II 326);
- lódė* – *skrynė* (R II 236, MŽ II 314);
- lystė*, *lysta* – *lentyna*, *lentynė* (R II 243, MŽ II 324);
- lūnta* – *knátas* (R II 248, MŽ II 331);
- mėzerkylis* – *pėstókas*, *tulmóčius* (R II 259, MŽ II 346);
- pánė* – *skauradà* (R II 276, MŽ II 369);
- pučėrus* – *žnyplė* (R II 90, MŽ II 118), *žvákžnyplė* (R II 244, 283, MŽ II 326, 379);
- purvelis* – *skiltuvnyčia* (R II 139, MŽ II 183);
- rindà* – *prákartas*, *ėdžios* (R II 233, MŽ II 310), *lovys* (R II 293, MŽ II 392);
- ryvyzeris* – *trintuvė* (R II 289, MŽ II 387);
- rūstas* – *kratėlis* (R II 294, MŽ II 393);
- šupėlė*, *šūpelė* – *lópeta* (R II 181, MŽ II 241), *vėtyklė* (R II 407, MŽ II 548);
- šólė* – *blūdas dubūs* (R II 301, MŽ II 404);
- šrópa* – *kastūvas*, *gramdyklė* (R II 316, MŽ II 423);
- trikteris* – *koštuvis*, *varénka* (R II 355, MŽ II 475);
- vánė* – *gėlda* (R II 392, MŽ II 528);
- vygė* – *supyklė*, *lopšys* (R II 402, MŽ II 541);
- žákas* – *karmónas*, *klumšė*, *krėpšas* (R II 69, MŽ II 92).

Visi aukščiau nurodyti sinonimai rasti P. Ruigio ir K. G. Milkaus žodynų vokiečių-lietuvių kalbų dalyse. Tik *žvakė* ir *lentyna* yra ir lietuvių-vokiečių kalbų

dalyse. Kai kuriems daiktams pavadinti pateikiami šalia net keli germanizmai, pvz.: *blásas, bósas; klucus (klocus), kulbė; krágas, kružikas; lódė, skrynė*. Sinonimų neturi šie skoliniai: *cóberis* „žemas su ašomis medinis indas“, *dėkis* „užtiesalas, patiesalas“, *kartice* „žvakė“, *lampa* „lempa“, *mėzeris* „grūstuvė“, *spinda (spinta), spunta* „volė, medinis kamštis statinei užkišti“, (hibr.) *šėpkaušis* „kaušas, semtuvas“, *širmas* „širma“, *trógai* „neštuvai“, *vėrpelis* „žaidžiamasis kaulelis, kubiukas“, *vindas* „verpimo ratelis; suktuvas“, *vogà* „svarstyklės“. F. W. Haacko žodyne sinonimų nepateikiama.

Be minėtuose žodynuose nurodytų namų apyvokos daiktų pavadinimų reikšmių, tarmėse ar senuosiuose raštuose nemažai tų pačių germanizmų vartojama ir kitomis reikšmėmis, pvz.:

bósas „statinė, kubilas“ – „didelė taurė“, „stiklas alui“ NG 194; „kėglių rutuly“ B 774, N; „dručkis, storulis“ Vrnv;

dėkis „užtiesalas, patiesalas“ – „lubos“ Kl, Šlu;

kurbas „krepšys, pintinė“ – šerimo kuřbas „šerimo krepšys“ K I 481; snūcio kuřbas „antsnukis“ K II 49; bičių kuřbas „avilys“ N, K I 239; „narvelis“ N, Jrk 190, K I 189, PVG 437;

liktis „žvakė“ – lėdo liktis „varveklis“ K I 365, *ledliktis* B 402, N, R II 117, Sch 67, KŽ; stogo liktis „t. p.“ K; „liknešos, grabnyčių šventė“ N, [K], KŽ II 1323;

lódė „dėžė“ – „giralovys“ (liódis Eičiaĩ, Trg. r.); „audžiamųjų staklių muštuvai“ Iš, Vp, žr. LKA I 134; „kapojinės ar lapų pjaunamosios mašinos lovelis“ J, Rs, Mrj, Lkš, Gs, PnmA; „lapų pjaunamoji mašina“ J, Up, Btg, Čk; „priešais kopūstams pjaustyti“ Trg, Krkl, Ps, Grk;

spinda, spinta – spindà „šulinio svirties stulpas“ Kair, Stč;

vindas „verpimo ratelis, suktuvas“ – „ratelio ratas“ Rsn, Šlu; „šulinio svirtis“ Srv, Klov, Jrb, Šd; „lankelis virvėms vyti“ Lkš, Vdk; „įtaisas sunkiems daiktams pakelti“ Slv, Vdk, Ūd, Up, Vlkj, Vv, Stak; „kartis lopšiui ar šiaip kam priišti“ Grv, Krs.

Dabar bendrinėje lietuvių kalboje vartojami tik keturi šiuose žodynuose esantys namų apyvokos daiktų germanizmai: *bósas*, variantas *lémpa*, *spinta* ir variantas *širma*, o tarmėse jų yra žymiai daugiau.

Apie 30 šios grupės germanizmų paplitę tarmėse⁶, 16 iš jų plačiau. *Bósas, dėkis (dėkis* Šl, Rd, Pln, Tl, Klm), *lémpa, lempà (lémpė* Prn), *šiūpėlė, -is* žinomi beveik visoje Lietuvoje. Tačiau daugiausia germanizmų randama žemaičių ir vakarų aukštaičių tarmėse, pvz.: *klūcas* „lazda, pagalys, vėzdas“ Klm, Šll, Kl, Šlu, Pln, Tl, Šl, *kliūcas* Rs, Vrn, *klūcis* Akm, Krtn, Mžk, Pln, Skd, Šl; *kuřbas* „krepšys, pintinė“ Jrb, Šlu, Trg; *rindà* „iš lentų sukaltos ėdžios gyvuliams šerti;

⁶ Germanizmo paplitimas (rajonas) dažniausia nurodomas LKŽ, jo kartotekos, LKA ir tarmių tekstų duomenimis.

lovys“ Jrb, Mrj, Kn, Prn, Šk, Vlkv, Rs, Trg, Šll, Šlu, Tl; *výgē* „lopšys“ Jnš, Jrb, Mrj, Kn, Prn, Šk, Vlkv, Klp, Šlu, Rs, Šll, Trg, Pln; *vānē* „didelis pailgas indas praustis“ Klm, Rs, Šll, Trg, Šlu, *vānē* Klp, Jrb, Šk; *viñdas* „verpimo ratelis; suktuvas“ Jon, Jrb, Mrj, Šk, Vlkv, Šll, Trg, Šlu.

Apie 10 kalbamos grupės skolinių iš vokiečių kalbos pateko į pietų aukštaičių tarmę: *pūrvelis* „sugruzdintas audeklas ugniai įskelti“; *rindà*, *viñdas*, *vóga*, *výgē* (Al, Lzd, Vrn) ir kt. Mažiausia germanizmų paplito rytų aukštaičių tarmėse: *bōsas*, *dēkis* (*dēkis*), *lēmpa*, (*lempà*), *širma*, *šiūpelis*, *viñdas*, *vóga* (*vogà*). Kai kurie iš jų galėjo ateiti čia per slavų kalbas.

Tik vienoje ar keliuose vietose užrašyti šie germanizmai (daugiausia jų Lietuvos pietvakarinėje dalyje): *cāpas* „statinės kaištis, volė“ Kp; *cóberis* „žemas su ašomis medinis indas“ Mrj, Vlkv, *coberys* Šk, Vlkv; *liktis* „žvakė“ Lzd, Vlkv; *liódē* „dėžė“ Šk; variantas *liūntas* „knatas, dagtis“, *lýstē* „lentyta“ Pkr, *pānē* „keptuvė“, *rývyzeris* „trintuvė“, hibr. *šėpkaušis* „didelis semiamasis kaušas, semtuvas“ Klp; *rūstas* „krosnies, plytos groteliai ant kurių kepama, džiovinama“ Šlu; *šriōpos* „arklių šukos, kasyklė, grandyklė“ Mrj, Kt, Jnš; *trikteris* „piltuvas“ Jrb; *vėrpelis* „žaidžiamasis kaulelis, kubiukas“ Trg. r.

Tik iš Rytų Prūsijos lietuvių žodynų žinomi skoliniai: *bēkis* „dubuo, praustu-vė“, *blāsas* „statinė, kubilas“, *fyrpanē*, *pyrpanē* „keptuvė“, *karticē* „žvakė“, *kylikas* „taurė“, *klyderberštē*, *-is* „šepetys drabužiams valyti“, *mēzeris* „grūstuvė“, *mēzerkylis* „įrankis kam grūsti, trinti“, *pučėrus* „žnyplės“, *spūnta* „volė, medinis kamštis statinei“, *šolē* „indas, dubuo“, *trōgai* „neštuvai“ (pastarasis tarmėse vartojamas kita reikšme – „ant rogių uždedama dėžė iš kartelių atsisėsti“). Beveik visus juos, išskyrus *fyrpanē*, *pyrpanē*, *klyderberštē*, *-is* ir *pučėrus*, *-ē* randame ir vėlesniuose XIX–XX a. žodynuose (Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno, Friedricho Kuršaičio ir Aleksandro Kuršaičio).

Be žodynų, senuosiuose raštuose paplitę šie namų apyvokos daiktų grupės skoliniai: *kragas* BB, Lpn, K. Donel.; *kucius* K. Donel.; *kurbas* PVG; *lampa* BP, DP, PK, SD, VlnE, PVG, *lampē* BB; *legērē* K. Donel.

Dalis jų aptinkama tautosakoje: *bosas* JV, KlvD, Sim, Sln, PP; *kraga*, *-as*, *liktis* JV, KlvD; *kurbas* BsP, KlvD; *vygē* BsO, DvD, JD, LB; *vindas* BsP, KlvD, Jrk, JD; *žakas* Jrk, JV, KlvD, RD.

Daugelis tos pačios šaknies ir reikšmės namų apyvokos daiktų pavadinimų randama ir latvių kalboje, pvz.: *bekenis* < v.v.ž. *becken* (Schwers 1918: 143); *lañpa* < v.v.ž. *lampe* (Schwers 1918: 116), *luñte* < v. *Lunte* (ME II 514), *durslāgs* < v. *Durchschlag* (Schwers 1918: 117); *līste*, *līsts* < v.v.ž. *līste* (Schwers 1918: 153), *legeris* < v.ž. *leggel* (Schwers 1953: 70). Nemažai jų, kaip ir lietuvių kalboje, vartojama tik tarmėse, pvz.: *miēzeris* (Schwers 1918: 117), *klucis* „raštagalys“ (Schwers 1953: 187), arba jau beveik nežinomi: *kūze*, *kūze* „vėzdas“ < v.v.ž. *kūse* (Schwers 1918: 152), *pucškēres* „žnyplės (žvakėms)“ (Schwers 1918: 156).

Kai kurie germanizmai yra bendri lietuvių, latvių ir estų kalboms, pvz.: liet. *dēkis*, lat. *deķis*, estų *tekk*; liet. *kuřbas*, lat. *kuŗvis*, estų *korw*, liet. *pānē*, lat. *paņna*, estų *pann*; liet. *spūnta*, lat. *spuņde*, estų *punn*; liet. *vānē*, lat. *wānna*, estų *vañn*.

Lietuviai, latviai ir estai išmoko iš vokiečių gamintis kai kuriuos indus, įrankius ir kitus daiktus iš medžio, žalvario, skardos. Anot J. Schwerio, daugeliu atvejų vokiečiai nebuvo šių daiktų išradėjai, bet tik Vakarų Europos kultūros tarpininkai.

SUTRUMPINIMAI

- NG – *Naujoji Gdynė*, LSDP žurnalas, ėjęs 1906 05 18–1907 01 10 Vilniuje.
PVG – *Prūsijos valdžios gramatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*, sudarė P. Pakarklis, Vilnius, 1960.

Kiti sutrumpinimai tokie kaip didžiajame *Lietuvių kalbos žodyne*.

LITERATŪRA

- Alminauskis K. [1934]: *Die Germanismen des Litauischen*. Teil 1: *Die deutschen Lehnwörter im Litauischen*, Kaunas.
Frischbier H. 1882–1883: *Preussisches Wörterbuch. Ost- und Westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge* 1–2, Berlin: Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin.
ME 1923–1932: K. Mūlenbacha *Latviešu valodas vārdnīca*, rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, 1–4, Rīgā: Kultūras fonda izdevums.
Schwers J. 1918: *Die deutschen Lehnwörter im Lettischen*, Zürich.
Schwers J. 1953: *Sprachlich – kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen*, Berlin: In Kommission bei Otto Harrassowitz Wiesbaden.

DEUTSCHE LEHNWÖRTER IM BEREICH DER BEZEICHNUNGEN FÜR HAUSGERÄTE IN DEN WÖRTERBÜCHERN VON F.W. HAACK, P. RUHIG UND CHR. G. MIELCKE

Zusammenfassung

Im diesem Aufsatz werden 45 Germanismen im Bereich der Bezeichnungen für Hausgeräte besprochen, die aus den Wörterbüchern von F.W. Haack, P. Ruhig und Chr. G. Mielcke gesammelt worden sind. Deutsche Lehnwörter treten in den erwähnten Wörterbüchern nicht nur als Bezeichnungen unbekannter Gegenstände auf, sondern sie stehen oft als Synonyme neben echtlitauischen Wörtern. Einige der in den erwähnten Wörterbüchern enthaltenen Germanismen sind in den Mundarten sowie im Schrifttum in anderen Bedeutungen belegt. Zu diesen deutschen Lehnwörtern sind wurzel- und bedeutungsverwandte Entsprechungen auch im Lettischen und Estnischen belegt. Litauer, Letten und Esten haben die Herstellung einiger Arten von Geschirr sowie verschiedener Geräte aus Holz und Metall von den Deutschen gelernt. Wie J. Schwerers dargelegt hat, waren die Deutschen in vielen Fällen nicht die Erfinder der betreffenden Geräte, sondern nur Vermittler europäischen Kulturguts.

Nijolė ČEPIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Antakalnio g. 6
LT-2055, Vilnius, Lietuva
El. paštas nijole@lki.lt

Gauta 1999 03 22